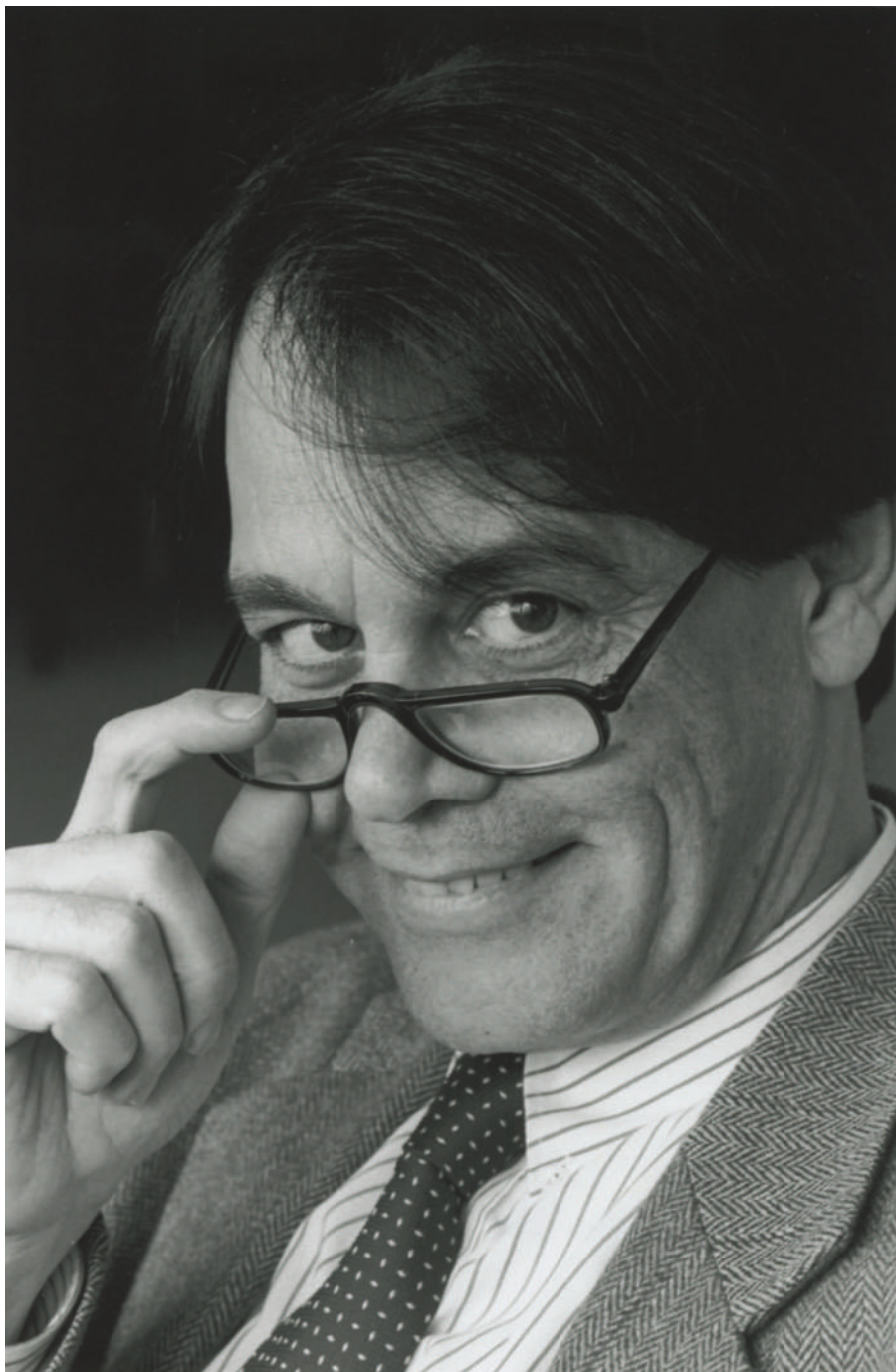

KUNST OP PAPIER IN DE ACHTTIENDE EEUW

LIBER AMICORUM CHARLES DUMAS

Charles Dumas, 1998.
Foto José Grilo Mélo

KUNST OP PAPIER IN DE ACHTTIENDE EEUW

ART ON PAPER IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Liber Amicorum aangeboden aan Charles Dumas
ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag

*Liber Amicorum Presented to Charles Dumas on the Occasion
of His 65th Birthday*

Redactie

Edwin Buijsen
Suzanne Laemers
Erik P. Löffler
Volker Manuth

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
Benefactors & Supporters	II
ESSAYS	
MÀRIA VAN BERGE-GERBAUD De olifantjes van Oranje Ontwerptekeningen en prenten door Jean-Pierre Hoüel voor zijn <i>Histoire naturelle des deux éléphants, [...], venus de Hollande en France</i> (1803)	14
EDWIN BUIJSEN Filibert in de mand Een nieuwe identificatie van een toneelscène in een tekening van Cornelis Troost	28
QUENTIN BUVELOT Een onbekende pastel door Cornelis Troost	38
PETER VAN DER COELEN De ontstaansgeschiedenis van de prentenbijbel van Hoet, Houbraken en Picart	48
FREDERIK J. DUPARC Engel Sam, ‘een braef meester’ uit Rotterdam	62
RUDOLF E.O. EKKART De portretten van het echtpaar Van Dedem-Sloet door Benjamin Samuel Bolomey	72
ALBERT J. ELEN Emanuel de Witte <i>pinxit</i>, Jan Stolker <i>delineavit</i> Documenterende kopietekeningen van geschilderde Hollandse kerkinterieurs	80
THERA FOLMER-VON OVEN Een schoorsteenstukje voor de heer Antonis Slicher door Jacob de Wit	92
RICHARD HARMANNI Cornelis van Dokkum Een onbekende leerling van Jurriaan Andriessen	102

JAN KOSTEN	112
The Short Life and Career of Herman Padtbrugge	
ERIK P. LÖFFLER	122
Achtttiende-eeuwse tekeningen in de collecties van het RKD	
JIM VAN DER MEER MOHR	132
Haagse predikanten uit de achttiende eeuw in beeld	
Portretten uit een weinig bekend album in het Haags Gemeentearchief	
FRED G. MEIJER	142
Nicolaes van Haeften, Prints and Paintings	
MICHIEL C. PLOMP	154
Het <i>album amicorum</i> van Willem Philip Kops	
ROBERT-JAN TE RIJDT	168
Getekende ontwerpen voor beeldhouwers: Nicolaas Verkolje en Jan Goeree	
DORINE VAN SASSE VAN YSSELT	182
De boekillustraties van Bernard Picart voor de <i>Galanteries des Rois de France</i> uit 1731	
JEF SCHAEPS	194
Jan Wandelaar, tekenaar van de <i>Homo Perfectus</i>	
LAURENS SCHOEMAKER	206
Cornelis Pronk en Abraham de Haen in Zuid-Holland	
Sporen van een tekenreis, mei 1730	
MARIEKE SPLIETHOFF	218
Benjamin Samuel Bolomey en prins Willem v	
JANE SHOAF TURNER	230
On Being Edited	
The Rijksmuseum's Drawings for Arnold Hoogvliet's <i>Abraham de Aartsvader</i> by Jan Punt, Corrected by Jacob de Wit	
THEA VIGNAU-WILBERG	240
Nederlandse tekeningen uit de collectie van Hendrik van Limborch in de Staatliche Graphische Sammlung München	
Kunsthandel en diplomatie in achttiende-eeuws Den Haag, Mannheim en München	
Bibliografie van Charles Dumas	257
Register op persoonsnamen	269
Tabula Gratulatoria	279

VOORWOORD

Een *liber amicorum* is binnen de kunstgeschiedenis vanouds een geliefd middel om blijk te geven van waardering voor een persoon die van bijzondere betekenis is geweest voor andere onderzoekers én het vakgebied in het algemeen. Wanneer iemand een dergelijk vriendenboek verdient, dan is het wel Charles Dumas ter gelegenheid van het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar. In zijn lange loopbaan heeft hij vakgenoten en andere geïnteresseerden uit de hele breedte van het veld – variërend van collega's van musea, universiteiten en andere onderzoeksinstituten tot individuele onderzoekers en particuliere verzamelaars – met raad en daad terzijde gestaan. Zijn kunsthistorische vrienden (en die zijn talrijk) kloppen nooit tevergeefs bij hem aan. Niet alleen deelt hij zijn brede kennis zonder enige terughoudendheid, ook zet hij zich er vaak persoonlijk voor in om projecten van anderen mogelijk te maken. En als hij ergens zijn tanden in heeft gezet dan laat hij niet meer los, hoe taai de materie ook blijkt te zijn. Zijn betrokkenheid kan variëren van het meedenken aan het totaalconcept, het leveren van inhoudelijke bijdragen en het leggen van de noodzakelijke contacten tot de meest uitputtende vorm van eindredactie die denkbaar is. Geen middel wordt geschuwd, geen nachtelijk uur overgeslagen en geen groene doos blijft op zijn plaats om tot een zo goed mogelijk eindresultaat te komen. En zelfs dan bekruipt hem nog vaak het gevoel dat het beter had gekund. Met eenzelfde, niet aflatende ijver en vasthoudendheid realiseerde hij lijvige en tot in de puntjes verzorgde vriendenboeken voor zijn collega's Dorine van Sasse van Ysselt, Rudi Ekkart en Marijke de Kinkelder. Hiermee heeft hij de lat bijzonder hoog gelegd voor ons als redacteurs van zijn eigen *liber amicorum*. Daar komt bij dat wij de jubilaris onmogelijk zelf konden inschakelen voor de eindredactie en het daardoor moesten stellen zonder zijn scherpe oog voor details. Ons streven was dan ook niet om zijn prestaties op dit terrein te evenaren, laat staan overtreffen, maar om te komen tot een (net als Charles) bescheiden en tegelijkertijd kwalitatief hoogwaardig eerbetoon vanuit de kunsthistorische gemeenschap. Na rijp beraad werd besloten om met de bundel niet de volle omvang van Charles' interessegebied te omvatten, maar te kiezen voor een specialistisch onderwerp dat hem na aan het hart ligt: de achttiende-eeuwse papierkunst.

Wie zijn publicatielijst (op pp. 257-268) overziet, zal constateren dat de kunst van de achttiende eeuw, en in het bijzonder de tekenkunst, in toenemende mate zijn wetenschappelijke activiteiten is gaan bepalen. Toen hij na een korte flirt met het hotel- en reiswezen een studie Kunstgeschiedenis volgde aan de Rijksuniversiteit Leiden (van 1974 tot en met 1981), ging zijn belangstelling nog vooral uit naar de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw. Zo studeerde hij *cum laude* af op scripties over *Het Nederlandse ruiterportret in de zeventiende eeuw* en *Constantijn Huygens en het maecenaat van stad-*

houder Frederik Hendrik. Over het eerstgenoemde onderwerp had hij al in 1979-1980 de tentoonstelling *In het zadel* gemaakt voor de Dienst Verspreide Rijkscollecties (de latere Rijksdienst Beeldende Kunst, het nog latere Instituut Collectie Nederland, dat is opgegaan in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Tijdens zijn werkzaamheden bij het Haags Gemeentearchief van 1982 tot en met 1991 (eerst als hoofd van de afdeling Educatie, vervolgens als hoofd van de afdeling Atlas en ten slotte als hoofdconservator) ging hij zich vanzelfsprekend toeleggen op de topografie. In 1984 verscheen zijn boek *Het verheerlijkt Den Haag. Achttiende-eeuwse aquarellen en tekeningen door de familie La Fargue en haar tijdgenoten*, vergezeld door een gelijknamige tentoonstelling in Pulchri Studio. Zijn interesse in de achttiende-eeuwse Haagse kunstenaarsfamilie La Fargue zou blijven voortduren en resulteerde in tal van andere publicaties (en hopelijk ooit nog eens het ultieme standaardwerk). Een fraai sluitstuk van zijn periode bij het Gemeentearchief was de voltooiing in 1991 van de 752 pagina's tellende catalogus van Haagse stadsgezichten uit 1550-1800 in de collectie van het Haags Historisch Museum (met medewerking van Jim van der Meer Mohr). In de herfst van datzelfde jaar trad Charles in dienst bij het RKD (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, tegenwoordig Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis), eveneens in Den Haag. Daar was hij aanvankelijk werkzaam als hoofd van de afdeling Oude Nederlandse Tekenkunst en later als hoofdconservator Oude Nederlandse Kunst. Bij het RKD ging hij zich verder (maar zeker niet exclusief) bezighouden met achttiende-eeuwse kunst op papier, met een niet aflatende stroom aan grote en kleinere publicaties tot gevolg. Geregeld combineerde hij zijn liefde voor de papierkunst met andere interessegebieden als de interieurschilderkunst, het Huis Oranje-Nassau en de topografie, dit laatste bijvoorbeeld in het boek over de kasteeltekeningen van Abraham Rademaker uit 2006. Daarnaast heeft hij zich bijzonder verdienstelijk gemaakt als (mede-)organisator van tentoonstellingen, redacteur – onder andere van het tijdschrift *Delineavit et Sculpsit* (van 1991 tot heden) en het *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (van 2001 tot en met 2007) – en ook als bestuurs- en jurylid. In 1996 werd hij benoemd tot officier in de Koninklijke Zweedse Orde van de Poolster, vanwege zijn betrokkenheid bij een publicatie over de residentie van de Zweedse ambassadeur, en in 2008 tot erelid van de Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau.

De 21 bijdragen aan dit *Liber Amicorum* voor Charles Dumas weerspiegelen niet alleen de liefde die de auteurs met hem delen voor de achttiende-eeuwse papierkunst, maar ook de reikwijdte aan hiermee samenhangende aandachtsgebieden die Charles ook zelf grotendeels heeft bestreken. Zo komen onderwerpen aan bod als ontwerptekeningen voor boekillustraties, schetsen voor interieurstukken, kopietekeningen naar zeventiende-eeuwse schilderijen, getekende ontwerpen voor beeldhouwers, pastiches, topografische tekeningen, portretten en toneelscènes in pastel, anatomische tekeningen, dierenstudies, predikantenportretten in prentvorm, een achttiende-eeuws *album amicorum* (heel toepasselijk) en ten slotte het verzamelen van zeventiende-eeuwse Hollandse en Vlaamse tekeningen in de achttiende eeuw. Gezien Charles' eigen belangstelling voor kleinere meesters wekt het geen verbazing dat in deze bundel juist (voor velen) minder bekende namen de overhand hebben, zoals die van Benjamin Samuel Bolomey, Nicolaes van Haeften, Abraham de Haen, Bernard Picart, Cornelis Pronk, Engel Sam, Harmanus Serin, Jan Stolker en niet te vergeten Jan Wandelaar, een kunstenaar die recentelijk door Charles zelf voor het voetlicht werd gebracht. Kunstenaars als Cornelis van Dokkum en Herman

Padtbrugge worden hier zelfs voor het eerst goed voorgesteld. Dat er ook een paar bekende namen als Cornelis Troost en Jacob de Wit tussen zijn geslopen, wordt ons hopelijk vergeven.

Zonder de bijdragen van de auteurs was dit boek er niet geweest. Wij danken hen dan ook voor hun inzet en de inventiviteit waarmee ze aan de gestelde opdracht hebben voldaan. Helaas is een consequentie van de focus op achttiende-eeuwse papierkunst dat talrijke goede vrienden van Charles noodgedwongen als auteur buiten de boot zijn gevallen, om de enige reden dat zij zich niet wetenschappelijk met dit toch zeer specifieke onderwerp bezighouden. Gelukkig waren velen van hen bereid financieel en/of op andere wijze aan deze bundel bij te dragen, zoals blijkt uit de hierna volgende pagina's met benefactors en supporters, als ook het indrukwekkende *Tabula Gratulatoria* achterin. Ook diverse musea en instellingen wilden deze publicatie financieel ondersteunen, als dank voor de hulp die zij de afgelopen jaren van Charles mochten ontvangen (zie p. 10). Bij de fondsenwerving werd bemiddelende hulp geboden door CODART, John en Willem Jan Hoogsteder, en de Stichting Cornelis Hofstede de Groot/Vrienden van het RKD. Voorts willen wij de volgende personen bedanken: Maria Sherwood-Smith voor het redigeren van de samenvattingen van de Nederlandstalige bijdragen, alsmede van het Engelstalige essay van Jan Kosten; Patrick Larsen voor zijn hulp bij de tekstredactie; Daniëlle Barten voor haar ondersteuning bij de administratie ten behoeve van de fondsenwerving; de fotodienst van het RKD en in het bijzonder Vicky Foster en Henk Platenburg voor het vervaardigen van een aantal, soms moeilijk te optimaliseren, opnamen. Ook op tal van andere manieren werd vanuit het RKD steun ontvangen voor dit initiatief. De uitgave van het boek is gerealiseerd door Free Musketeers uit Zoetermeer, waarbij Floor Boissevain de vormgeving verzorgde. Het Dordrechts Museum bleek niet alleen bereid om ruimte te bieden aan de feestelijke uitreiking van dit *Liber Amicorum*, maar vatte tevens het plan op om ter ere van Charles een speciale tentoonstelling te organiseren van achttiende-, negentiende- en twintigste-eeuwse tekeningen uit een particuliere collectie. De tentoonstelling *Voor de liefhebber. Twee eeuwen tekeningen uit particulier bezit* (24 oktober 2014 - 5 april 2015) is mede mogelijk gemaakt door Bob Haboldt en toont ruim tachtig niet eerder tentoongestelde bladen van bekende en minder bekende Hollandse kunstenaars, een selectie voor liefhebbers die goed aansluit bij Charles' eigen liefde voor de tekenkunst.

De redactie

Edwin Buijsen

Hoofd Collectie, Mauritshuis, Den Haag

Suzanne Laemers

Conservator Vroege Nederlandse Schilderkunst, RKD, Den Haag

Erik P. Löffler

Conservator Oude Nederlandse Tekenen- en Prentkunst, RKD, Den Haag

Volker Manuth

Hoogleraar Kunstgeschiedenis, Radboud Universiteit, Nijmegen

Charles Dumas bedankt!

Dit *liber amicorum* voor Charles Dumas is mede mogelijk gemaakt door de financiële bijdragen van de volgende musea en instituten als dank voor zijn grote inzet en behulpzaamheid bij museale en andere projecten, alsmede voor de belangrijke rol die hij vanuit het RKD heeft gespeeld als verbindende factor tussen de verschillende instellingen.

CODART, Den Haag
 Dordrechts Museum, Dordrecht
 Fondation Custodia, Parijs
 Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau, Den Haag
 Mauritshuis, Den Haag
 Stichting Bredius Genootschap | Museum Bredius, Den Haag
 RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis, Den Haag
 Stichting Cornelis Hofstede de Groot/Vrienden van het RKD, Den Haag

CODART

International
 council
 for curators
 of Dutch and
 Flemish art

Mh Mauritshuis

museum **BREDIUS**

Stichting Cornelis
 Hofstede de Groot/
 Vrienden van het RKD

BENEFACTORS & SUPPORTERS

BENEFACTORS

Nicolaas en Constance Blonk-Scholten, Voorburg
Henk en Tineke Kila, Le Muids, Zwitserland
Marijke de Kinkelder, Den Haag
Suzanne Laemers, Nijmegen
Erik P. Löffler, Voorburg
Zuzana Paternostro, Rio de Janeiro
Eric Jan en Nicolette Sluijter, Amsterdam

SUPPORTERS

Marina Aarts, Amsterdam
Willem Beelaerts van Blokland, Wijnbergen
Mark Broch, Den Haag
Edwin Buijsen, Voorburg
Quentin Buvelot, Den Haag
Joseph Estié, Kampen
Jan van Hassel en Paul van den Hoven, Boekhandel-antiquariaat Aleph, Utrecht
George S. Keyes, Waldoboro, Maine
Jan Kosten en Christopher Mead, Den Haag
Nataliya Markova, Moskou
drs. I.C. van Marle-Crommelin, Blaricum
Sheldon Peck, Boston, Massachusetts
Michiel Christiaan Plomp, Utrecht
William W. Robinson, Sherman Oaks, California
Rubenianum, Antwerpen
SALOMON STODEL, Amsterdam
Gary en Loekie Schwartz, Maarssen
Andrea M.R. Smith, Amsterdam
Ron Spronk, Kingston, Ontario
Stedelijk Museum Alkmaar
Anne Charlotte Steland, Göttingen
Peter Strengers, Londen
Teylers Museum, Haarlem

JIM VAN DER MEER MOHR

Haagse predikanten uit de achttiende eeuw in beeld

Portretten uit een weinig bekend album in het Haags Gemeentearchief

Door het onderzoek voor mijn afstudeerscriptie over de oude Haagse stadsgezichten in het Haags Gemeentemuseum werd ik vanzelfsprekend een frequent bezoeker van het Haags Gemeentearchief. Charles zwaaide toen de scepter over de afdeling Topografie en heeft mij in die periode vaak geadviseerd. Mijn scriptie heeft hij daarna bewerkt tot wat nu gerust het standaardwerk over de Haagse stadsgezichten 1550-1800 mag worden genoemd.¹ Een jarenlange vriendschap is het gevolg van deze slotperiode van mijn studie geworden. Sindsdien hebben onze wegen zich vaak gekruist en hebben wij aan meerdere projecten samengewerkt.

Hoewel er door de bezuinigingen die het Haags Gemeentearchief de afgelopen jaren hebben getroffen, veel materiaal en tal van bronnen moeilijker toegankelijk zijn geworden, zijn de medewerkers gelukkig nog steeds in staat tal van 'schatten' uit het depot te toveren. Zo werden mij onlangs twee albums getoond met prenten en foto's van Haagse predikanten van de zeventiende eeuw tot ongeveer 1950, die tezamen met de zogenaamde Predikantenbibliotheek in de jaren tachtig van de vorige eeuw door de Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage aan het Gemeentearchief zijn geschonken. Wie deze albums heeft gemaakt is niet bekend; vermoedelijk was de samensteller een (amateur)archivaris van de Hervormde Gemeente. De albums zijn nooit gepubliceerd en bijna niemand kent ze dan ook.² Een aantal portretprenten in het eerste album, dat loopt tot 1894, kende ik al door mijn onderzoek naar de portrettist Harmanus Serin (1677-1756).³ Deze zijn ook elders in de collectie aanwezig en reeds toegankelijk via de Beeldbank van het Haags Gemeentearchief.⁴ Dit album bevat echter ook prenten en foto's van predikanten die niet in deze Beeldbank zijn opgenomen. Daarnaast is dit album zo interessant, omdat niet alle schilderijen waar de prenten op terug gaan, nog bekend zijn. Ook geeft het een goed beeld van de verschillende graveurs en uitgevers die in de Haagse regio actief waren. De informatie in beide albums is zeer summier. De samensteller heeft uitsluitend de naam van de voorgestelde opgetekend onder de prent of foto, met in een aantal gevallen het jaartal van de benoeming tot predikant in Den Haag. Bij het opplakken heeft de samensteller echter niet altijd chronologisch naar jaar van benoeming gewerkt. Sommige prenten zijn eerder en andere weer later geplaatst.

In dit artikel zal een aantal achttiende-eeuwse prenten uit het eerste album besproken worden. Voor wij echter in de achttiende eeuw aanlanden, sta ik even stil bij nummer 3 van het album, het portret van ds. Cornelis Trigland (1609-1672) dat door Jonas Suyderhoef (ca. 1613-1686) is gemaakt naar het schilderij door Johannes Mijtens (1614-1650) en een representatief voorbeeld is van een zeventiende-eeuwse portretprent van een predikant

(afb. 1).⁵ Ds. Trigland is in Den Haag beroepen op 11 april 1638. Hij was tevens leermeester van Prins Willem III aan het Stadhouders Hof. De prent volgt het geschilderde portret zeer nauwkeurig, zij het in spiegelbeeld, en toont uitsluitend de beeltenis van Trigland, zonder enig bijwerk.

Ook het eerste achttiende-eeuwse portret in het album, dat van Bernhard Sandtyck uit 1709, toont uitsluitend de beeltenis van de predikant.⁶ Hierin komt, zoals wij zullen zien, in de loop van de achttiende eeuw verandering. De eerste prent waarop de voorgestelde niet louter als borststuk wordt weergegeven, is die met het portret van ds. Cornelis Bosch (1634-1715) door Anthonij van Zijlvelt (ca. 1643-na 1715) naar een eigen tekening (afb. 2).⁷ Cornelis Bosch werd op 5 juli 1676 in Den Haag beroepen, waar hij tot 1713 actief is geweest. In de prent is hij afgebeeld in een vertrek, zittend voor een zuil. Bij het portretteren van predikanten gaven kunstenaars dus niet meer alleen de voorgestelde weer, maar werd deze steeds vaker in een vertrek of ruimte geplaatst, zoals dat bij het pastoorsportret al langer gebruikelijk was. Een korte opmerking over het pastoorsportret is hier op zijn plaats. In zijn belangwekkende artikel over dit type portret heeft Dirkse in 1989 al aangetoond dat het vanaf omstreeks 1650 gebruikelijk werd een pastoor in een studeervertrek weer te geven.⁸ Doorgaans zit deze aan een werktafel, waarop een crucifix staat en een bijbel ligt. Vaak ook heeft de pastoor zijn bonnet op schoot of ligt deze op tafel. Deze wijze van portretteren sluit aan bij de ook in andere landen gebruikelijke vorm van weergeven van geestelijken. Uit deze begintijd kennen wij in Den Haag bijvoorbeeld het portret dat Adriaen Hanneman in 1656 van pastoor Anthonius van der Plaat heeft gemaakt.⁹ Hoewel hier niet echt sprake is van een studeervertrek, zit pastoor van der Plaat wel in een ruimte en staat er op een plankje een crucifix. Deze pastoorsportretten werden doorgaans gemaakt om als reeks te hangen in een pastorie en deze zijn in een aantal gevallen nog *in situ* te zien.¹⁰ In de protestantse kerken zien wij zelden dergelijke reeksen

1. Jonas Suyderhoef naar Johannes Mijtens, *Portret van ds. Cornelis Trigland*, 1650, links onder *I. Mijtens pinxit.*, gesigeneerd midden onder *I. Suijderhoef sculpsit.*, rechts onder *H. Hondius excudit.*, gravure, 341 x 245 mm. Den Haag, Haags Gemeentearchief

2. Anthonij van Zijlvelt, *Portret van ds. Cornelis Bosch*, 1700, gesigeneerd links onder *A.v. Zijlvelt deli: et fecit.*, rechts onder *J. Tangena excudit Tot Leiden cum Privilegio.*, gravure, 330 x 230 mm. Den Haag, Haags Gemeentearchief

3. David Coster naar
Johannes Vollevens de
Jonge, *Portret van ds.
Ludovicus Timon Pielat*,
ca. 1745, linksonder
J. Vollevens Junior,
Pinxit., gesigneerd
rechtsonder *D. Coster*.
Sculpsit, gravure, 443 x
335 mm. Den Haag,
Haags Gemeentearchief

4. Aert Schouman,
*Portret van ds. Willem
Lodewijk Pielat*, 1763,
gesigneerd rechtsonder
A. Schouman., mezzo-
tint, 293 x 209 mm.
Den Haag, Haags
Gemeentearchief

van geschilderde portretten, maar daarentegen wel reeksen met portretprenten en foto's van de dominees die er hebben gestaan. Een voorbeeld hiervan is te zien in de gang van de Waalse Kerk aan het Haagse Noordeinde en ook in de Grote of Sint-Jacobskerk hing in het verleden een dergelijke reeks, tot deze kerk onder leiding van de Stichting Grote Kerk meer dienst ging doen als 'beursgebouw'.¹¹

Om terug te keren tot de prent van Cornelis Bosch, daarop zien wij nu dus dat de voorgestelde predikant in een vertrek is gesitueerd. Deze wijze van portretteren was ook in de 'burgerlijke' portretkunst gebruikelijk. Dit type zien wij in dit album op veel prenten uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Rond 1750 zal het interieur in de portretprenten geleidelijk weer verdwijnen en plaats maken voor de beeltenis in een ovale nis. Een belangrijke Haagse portrettist was in de eerste helft van de achttiende eeuw Johannes Vollevens de Jonge (1691-1759). Van zijn hand zijn talloze portretten bekend van Haagse notabelen. Ook heeft hij enkele predikanten geportretteerd. In het album is de prent naar zijn geschilderde portret van ds. Ludovicus Timon Pielat (1685-1750) opgenomen (afb. 3).¹² Pielat is in 1691 geboren in Rotterdam en in 1750 overleden te Den Haag. Hij was gehuwd met Alida Adriana Vernatti. Zij kregen een aantal kinderen, waaronder de latere dominee Willem Lodewijk Pielat. Ds. Pielat werd benoemd in 1729. Op 11 april 1748 heeft hij de toekomstige stadhouder prins Willem v mogen dopen, wat wel aangeeft in welke kringen hij verkeerde. Ook hier is het origineel alleen bekend van de prent, die is gemaakt door David Coster. Pielat is in een studeervertrek weergegeven, met in zijn hand een bijbel of liedboek. Onder de prent staat een zesregelig vers van Jacob Spex:

*Waer Godtgeleertheit ooit en Godtsvrucht zich doen merken;
Haer ziet, haer kent men dus, als in PIELAT vereent,
Wiens yver Christus kerk met woorden sticht en werken,
Waervan d' Eerwaerdigheit haer' luister hier ontleent.
Dit 's Belkum, Assendelfen Nymegen gebleken;
Ook my, roept 's Gravenhaeg, van heil dus minst verstecken.*

In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt zich een portrettekening door Arent Schaasberg (1716-1809), waarop Pielat zonder bijwerk is afgebeeld. Deze wordt 1745 gedateerd; mogelijk is deze tekening een kopie naar de prent.¹³ In ieder geval is er voldoende gelijkenis om aan te nemen dat ook de prent omstreeks 1745 is te dateren.

Het ambt van predikant ging in vroeger tijden vaak over van vader op zoon. Dat dit in Den Haag eveneens het geval was, blijkt uit enkele voorbeelden in dit album, zoals een prent van Pielats zoon ds. Willem Lodewijk Pielat (1720-1766) die in 1748 werd benoemd (afb. 4).¹⁴ Deze prent uit 1763 door de van oorsprong Dordtse kunstenaar Aert Schouman (1700-1792), die zich toen al geruime tijd in Den Haag had gevestigd, is vrij sober uitgevoerd. Pielat staat niet in een studeervertrek maar in een ovale nis, terwijl zijn hand naar buiten wijst. Niets anders dan de kleding en de tekst onder de beeltenis duiden erop dat de voorgestelde een predikant is.

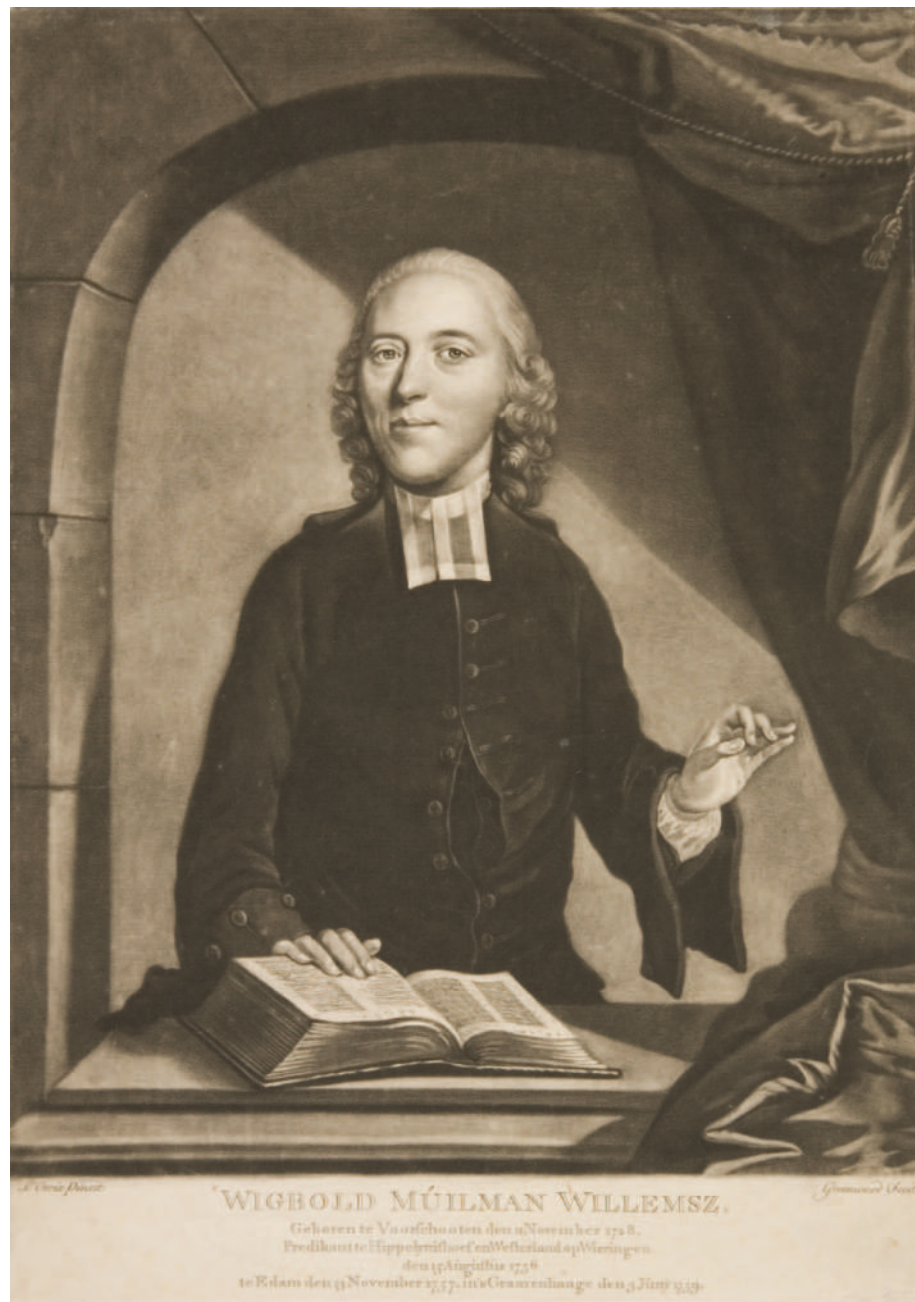
Van het geslacht Muilman zijn in het album zelfs drie dominees vertegenwoordigd, te weten Wigbold, diens zoon Willem en kleinzoon Wigbold Muilman Willemszn., die elkaar in successie hebben opgevolgd.¹⁵ Als eerste werd in 1712 Wigbold Muilman (1674-1746) benoemd. Hij is in 1674 te Amsterdam geboren, ging in 1735 met emeritaat en overleed in 1746 in Den Haag. Uit zijn in 1697 te Franeker gesloten huwelijk met Deborah Ursinger zijn drie zonen geboren: Willem, zijn latere opvolger in Den Haag, Wigbold en Pieter. Ook de twee laatstgenoemden werden later predikant, respectieve-

5. Pieter Tanjé naar Harmanus Serin, *Portret van ds. Wigbold Muilman*, 1750, linksonder H.J. Serin *Pinx.*, midden onder F.H. Scheurleer *Excudit.*, gesigineerd rechtsonder P. Tanjé *sculps.*, ets en gravure, 260 x 208 mm. Den Haag, Haags Gemeentearchief

6. Pieter Tanjé naar Harmanus Serin, *Portret van Dr. Willem Muilman*, linksonder H.J. Serin *pinxit* 1755., midden onder Corn. Boucquet *excudit.*, gesigineerd en gedateerd rechtsonder P. Tanjé *sculpsit* 1756., gravure, 352 x 257 mm. Den Haag, Haags Gemeentearchief

7. John Greenwood
naar Pierre Frédéric de
la Croix, *Portret van*
ds. Wigbold Muilman
Willemszn., 1760,
linksonder *L' Croix*
Pinxit, gesigneerd
rechtsonder *Greenwood*
Fecit, mezzotint, 360
x 225 mm. Den Haag,
Haags Gemeentearchief

lijk te Brielle en Lexmond. De portretprent van (groot)vader Wigbold gaat terug op een niet meer bekend schilderij door Harmanus Serin (afb. 5).¹⁶ De prent is gemaakt door Pieter Tanjé, uitgegeven door F.H. Scheurleer en blijktens het randschrift pas na het overlijden van Muilman verschenen. Gelet op de pruik en de vermoedelijke leeftijd van de voorgestelde is het echter goed mogelijk dat de prent is gebaseerd op een portret dat is gemaakt bij diens emeritaat in 1735. Hij is staand weergegeven met in zijn rechterhand een papiertje waarop staat *Ps. 73: / 25.26.*: ‘Wien heb ik nevens u in den hemel? Nevens u begeer ik niets op aarde; al zou mijn vlees en mijn hart bezwijken, mijns harten rots en mijn erfdeel is God voor eeuwig.’ Rechts achter hem is de Haagse

Grote of Sint-Jacobskerk te zien; nu dus een keer geen kijkje in een studeervertrek. Onderaan staat een Latijnse tekst die is opgesteld door zijn zoon Willem Muilman (1697-1759). De prent die van deze zoon is gemaakt, dateert uit 1756 en gaat terug op een eveneens onbekend schilderij van Serin uit het voorgaande jaar (afb. 6).¹⁷ Dr. Willem Muilman is in 1697 te Franeker geboren en in 1759 in Den Haag overleden. Hij was gehuwd met Elisabeth Seba, die echter reeds in 1732 overleed. Hier staat de voorgestelde in een kaal vertrek met zijn hand op de Bijbel, die open ligt bij het titelblad van het Nieuwe Testament. De prent met de derde generatie predikanten uit de familie Muilman, Wigbold Muilman Willemszn. (1728-1793), is gebaseerd op een mij niet bekend schilderij van Pierre Frédéric de la Croix (1709-1782) en werd door John Greenwood gegraveerd (afb. 7). Wigbold Muilman werd in 1759 benoemd, na het overlijden van zijn vader Willem. De uitvoering van dit portret is zeer levendig. De predikant staat in een nis met de ene hand op de Bijbel terwijl hij met de andere hand een punt lijkt te maken, alsof hij op de kansel staat. Rechts hangt een opzij geslagen gordijn als afsluiting van het beeld.

Het album bevat ook de portretprent van ds. Henricus Malecotius (1700-1744) (afb. 8).¹⁸ Hij kwam eveneens uit een geslacht van predikanten: zijn vader en grootvader waren predikant en ook zijn zoon Pieter Malecotius zou later predikant te Katwijk worden. Ds. Malecotius werd in 1731 in Den Haag benoemd, waar hij tot zijn vroegtijdige dood heeft gestaan. Hij is afgebeeld in een studeervertrek, met zijn hand op de Bijbel; in de rijk gevulde boekenkast staan nog meer bijbels in verschillende talen. Onder de beeltenis

8. Hier geïdentificeerd als naar Harmanus Serin, *Portret van ds. Henricus Malecotius*, ets en gravure, 416 x 263 mm. Den Haag, Haags Gemeentearchief

9. Harmanus Serin, *Portret van ds. Henricus Malecotius*, op de gedoubleerde achterzijde *H. Serin pinx / 1735*, olieverf op doek, 85 x 66 cm. Particuliere collectie. Foto Steven Witkam

De prenten in dit album geven ons niet alleen een beeld van de ontwikkeling van het predikantenportret, maar ook van de verschillende portrettisten die werkzaam waren in Den Haag. In de eerste helft van de achttiende eeuw waren dat onder anderen Johannes Vollevens de Jonge, Harmanus Serin en Aert Schouman. In de tweede helft krijgen ook portrettisten van buiten Den Haag opdrachten, onder wie de hier verder niet behandelde Hendrik Pothoven, Guillaume de Spinny en Charles Howard Hodges. Ook komen dan reizende portrettisten als Benjamin Bolomey en Pierre Frédéric de la Croix in beeld.

11. Izaak Schmidt,
*Portret van ds. Benjamin
Frieswijk*, pastel op
papier, 293 x 233 mm.
Particuliere collectie.
Foto Den Haag,
Fotocollectie RKD

SUMMARY

Pastors in The Hague in the Eighteenth Century. Portraits from a Little-known Album in The Hague Municipal Archives

The rich collections of the Municipal Archives in The Hague contain two albums containing prints and photographs of pastors of the Dutch Reformed Church from the seventeenth to the early twentieth century. The album was donated to the archives as part of a collection known as the 'Predikantenbibliotheek' (Library of Pastors) and has never been described. The prints from the seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries, especially, provide a good impression of the development of Protestant portraiture in the Netherlands, as well as of the artists who were active both as painters and printmakers. This essay focuses on the first album, which ends in 1894, and particularly on the eighteenth-century prints. I had already come across some of them in the course of my doctoral research into Harmanus Serin (1677-1756), but many were unknown to me.

The information the album provides along with the portrait prints is very basic. In general, only the name of the sitter is mentioned and there is no clear chronological order. It seems that an amateur made the selection and compiled the album. Nearly all the pastors who were active in The Hague in the eighteenth century are represented; some of them are even portrayed more than once. Thus, the album serves as a comprehensive survey of the evolution of the genre of the pastor's portrait: ranging from portraits with a flat background to portraits showing the sitter in his study, the Bible within reach, or in a niche. In many cases, the prints are based on paintings or drawings by artists who were active in The Hague, such as Johannes Vollevens the Younger, Harmanus Serin, and Aert Schouman.

NOTEN

1. Zie Ch. Dumas (met medewerking van J. van der Meer Mohr), *Haagse Stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle 1991.
2. Album met prenten en foto's Predikanten Hervormde Gemeente 's-Gravenhage. De zogenaamde Predikantenbibliotheek maakte onderdeel uit van het archief van de Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage, dat in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw is overgedragen aan het Haags Gemeentearchief (HGA). De albums zijn nooit van een inventarisnummer voorzien. Het eerste album bevat 87 nummers vanaf de zeventiende eeuw tot 1894, waaronder ook een aantal prenten die ter nagedachtenis van een bepaalde predikant zijn uitgegeven. Helaas ontbreken een paar prenten. Graag dank ik op deze plaats Sjoukje Atema van het HGA die mij op dit album heeft gewezen. De afmetingen van de hieronder genoemde prenten zijn de maten van het hele blad, zoals dat in het album is opgenomen, al dan niet ingekort of uitgesneden.
3. Momenteel wordt door mij een proefschrift voorbereid met als titel *Harmanus Serin (1677-1756) en de Haagse portretkunst uit de eerste helft van de achttiende eeuw*.
4. Terzijde zij opgemerkt dat de dateringen van de prenten, zoals die staan vermeld in de Beeldbank, niet altijd correct blijken. Alle biografische gegevens van de predikanten zijn, tenzij nadrukkelijk anders vermeld, ontleend aan: E.J.W. Posthumus Meyjes, *Naamlijst van de Nederduitse Hervormde Predikanten van 's-Gravenhage sinds de Reformatie*, Den Haag 1931.
5. In het HGA ook aanwezig onder inv.nr. Gr.B 628. Het gesigioneerde portret van Johannes Mijntens waarop deze prent is gebaseerd, maakt nu deel uit van de collectie van de Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau (in langdurig bruikleen aan Apeldoorn, Nationaal Museum Paleis Het Loo), inv.nr. A5371. Aangezien Charles Dumas erelid is van deze vereniging, leek het wel zo passend dit portret hier te noemen.
6. *Portret van ds. Bernhard Sandyck*, gesigioneerd *A. Storck delineavit / P. Husson excudit / P. Gole fecit*, mezzotint met burijn opgewerkt, 352 x 263 mm. In het HGA ook aanwezig onder inv.nr. B 3112.
7. Uitgegeven door J. Tangena te Leiden. In het HGA ook aanwezig onder inv.nr. kl. B 2185. In de collectie van het HGA bevinden zich ook twee andere portretprenten van Cornelis Bosch, eveneens door A. van Zijlvelt. Hierop is geen zuil afgebeeld (inv.nrs. kl. B 2186 en kl. B 2187).
8. Zie P. Dirkse, 'Cornelis Visscher en de iconografie van het Noord-Nederlands pastoorsportret', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 8 (1989), pp. 255-286. Ook verschenen in: P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*, Leiden 2001, pp. 167-185.
9. Adriaen Hanneman, *Portret van pastoor Anthonius van der Plaat*, gesigioneerd en gedateerd 1656, olieverf op doek, 81 x 65 cm, pastorie van Oud Ade. Zie O. ter Kuile, *Adriaen Hanneman 1604-1671. Een Haags portretschilder*, Alphen aan den Rijn 1976, pp. 93-94, nr. 47, afb. 60.
10. Een mooi voorbeeld is de kleine serie die hangt in de pastorie van de St. Jans Onthoofding en H. Kruisverheffing te Zoeterwoude.
11. C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, *De Grote- of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*,

- Zwolle 1987, p. 61. Mevrouw Iris Smith van de Stichting Grote Kerk deelde mij mede dat deze portretten er niet meer hangen (e-mailcorrespondentie 21 januari 2014).
12. In het HGA ook aanwezig onder inv.nr. kl. B 3026. Voor biografische gegevens zie L. Knappert in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, 10 dln., Leiden 1911-1937, dl. 5 (1921), kol. 503.
 13. Arent Schaasberg, *Portret van ds. Ludovicus Timon Pielat*, gesigineerd en gedateerd 1745, tekening in pen in bruin, 244 x 193 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, inv.nr. RP-T-1907-26. De objectgegevens op de website van het Rijksmuseum (<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/zoeken>; geraadpleegd 24 januari 2014) geven als maker Adriaen Schaasberg; hier zal Arent Schaasberg zijn bedoeld.
 14. In het HGA ook aanwezig onder inv.nr. kl. B 3027.
 15. Voor deze prenten en meer informatie over de predikanten Muilman, zie ook: J. van der Meer Mohr, 'De predikanten Wigbold en Willem Muilman. Twee penningen naar prenten en schilderijen van Harmanus Serin', *De Beeldenaar* 36 (2012), pp. 9-12.
 16. In het HGA ook aanwezig onder inv.nrs. kl. B 2864 en kl. B 2865.
 17. In het HGA ook aanwezig onder inv.nrs. kl. B 2867 en kl. B 2868.
 18. In het HGA ook aanwezig onder inv.nr. kl. B 2799.
 19. Voor meer gegevens, zie de website van het RKD in Den Haag: <http://explore.rkd.nl/explore/images/170315> (geraadpleegd 8 juni 2014).
 20. Zie voor de tekening door Benjamin Samuel Bolomey en de ernaar vervaardigde prent, HGA, inv.nrs. kl. A 2008 en kl. B 2432. Bolomey heeft in die periode ook een portret gemaakt van ds. Daniel Albert Reguleth (1749-1794). Reguleth werd in 1787 benoemd en de prent zal dan ook zeker bij die gelegenheid zijn besteld.